

RAQAMLI SAVODXONLIK GIYOHVANDLIKKA QARSHISHNING MUXIM OMIL SIFATIDA

Sh.O.Matyozov

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21030529>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-iyun 2026 yil

Ma'qullandi: 27-iyun 2026 yil

Nashr qilindi: 29-iyun 2026 yil

KEY WORDS

raqamli savodxonlik, media savodxonligi, tanqidiy fikrlash, giyohvandlik profilaktikasi, ta'lim islohoti, kasbiy rivojlanish, raqamli iz, onlayn manipulyatsiya, O'zbekiston, UNODC.

ABSTRACT

Ushbu maqolada raqamli savodxonlik tushunchasi giyohvandlikka qarshi profilaktik omil sifatida ko'rib chiqiladi. Raqamli savodxonlikning tanqidiy fikrlash, kasbiy rivojlanish, ijtimoiy immunitet va onlayn manipulyatsiyadan himoyalash bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. O'zbekistonda media savodxonligi ta'limining joriy holati, muammolari va rivojlanish yo'llari muhokama qilinadi. Finlandiya, Estoniya va Niderlandiyaning muvaffaqiyatli tajribalari O'zbekiston sharoitiga qiyoslab ko'rib chiqiladi. Milliy raqamli savodxonlik standartlarini ishlab chiqish va ularni maktab hamda oliy ta'lim dasturlariga kiritish uchun amaliy tavsiyalar beriladi.

Raqamli savodxonlik tushunchasi dastlab faqat kompyuterdan foydalana bilish ko'nikmasi sifatida tushunilgan bo'lsa, bugungi kunda u ancha kengroq ma'noni anglatadi. UNESCO 2013 yilgi ta'rifiga ko'ra, raqamli savodxonlik — bu raqamli texnologiyalardan foydalanib, axborotni izlash, baholash, yaratish va almashish qobiliyati. Shu bilan birga, bu tushuncha onlayn xavflarni anglash, manipulyatsiyani aniqlash va raqamli muhitda mas'uliyatli harakat qilish ko'nikmalarini ham o'z ichiga oladi.

Rossiyalik kriminolog A.P.Suxodolov ta'kidlaganidek, zamonaviy narkotrafik raqamli infratuzilmaga tayanadi.¹ Narkotrafik guruhlar yoshlarni rekrutatsiya qilishda onlayn manipulyatsiya usullaridan foydalanadi — ijtimoiy tarmoqlarda go'yo begunoh ko'ringan takliflar, drop tizimida ishtirok etish uchun vasvasalar. Raqamli savodxon yoshlar esa bunday manipulyatsiyani tezroq aniqlaydi va rad etadi.

Toshkent shahar IIBB UBPSIT 2024-yilgi ma'lumotlariga ko'ra, giyohvandlik jinoyatlarining 63 foizi raqamli kanallar orqali amalga oshirilgan.² Drop tizimida jinoyatga jalb qilinganlarning 68 foizi 18–25 yoshlilar ekanligi aniqlangan. Bu yoshlarning raqamli manipulyatsiyadan xabardorlik darajasining pastligini ko'rsatmoqda.

¹Suxodolov A.P. Narkotrafik v tsifrovuyu epoxu. Moskva: Norma, 2020. S. 45.

²Toshkent shahar IIBB UBPSIT. 2024-yilgi faoliyat hisoboti. Toshkent, 2024. B. 12.

O'zbek huquqshunosi D.X.Fayziyeva ta'kidlaganidek, profilaktiv ta'limning sifati yetarli emas.³ Raqamli savodxonlik kurslari maktab dasturiga to'liq kiritilmagan, o'qituvchilarning o'zlari bu sohada yetarli bilim va ko'nikmalarga ega emas. Ushbu bo'shliqni to'ldirish — O'zbekiston ta'lim tizimining ustuvor vazifasi.

Raqamli savodxonlikning eng muhim tarkibiy qismi — tanqidiy fikrlash qobiliyatidir. Tanqidiy fikrlash deganda axborotni passiv qabul qilmaslik, uni turli manba va dalillar bilan solishtirish, maqsad va kontekstni tahlil qilish hamda asosli xulosa chiqarish ko'nikmalari tushuniladi. Giyohvandlik profilaktikasi kontekstida tanqidiy fikrlash yoshlarga narkotrafik guruhlarining rekrutatsiya taktikalarini, giyohvand moddalarni glamurlashtiradigan kontentni va psixologik manipulyatsiya usullarini aniqlash imkonini beradi.

Carlsson U. ta'kidlaganidek, media va axborot savodxonligi — bu nafaqat texnologiyalar haqida bilim, balki axborotni tanqidiy o'qish va baholash demakdir.⁴ Finlandiyada 2016-yildan boshlab joriy etilgan media savodxonligi kursi barcha sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini sezilarli yaxshiladi. Besh yillik kuzatuv natijalariga ko'ra, kurs o'tgan o'quvchilarda onlayn manipulyatsiyaga uchrash ko'rsatkichi 40 foizga kamaygan.

Manipulyatsiyani aniqlash ko'nikmasi giyohvandlik profilaktikasida qanday namoyon bo'ladi? Narkotrafik guruhlar ko'pincha quyidagi usullardan foydalanadi: «oson pul ishlash» taklifi bilan yoshlarni drop tizimiga jalb etish; giyohvand moddalarni «zararsiz» deb ko'rsatuvchi kontentni ijtimoiy tarmoqlarda tarqatish; «o'g'a» yoki «do'st» sifatida muloqot olib borish va sekin-asta giyohvand moddalarga yo'naltirish. Raqamli savodxon yoshlar ushbu manipulyatsiya usullarini aniqlab, ularga munosabat bildira oladi.

O'zbekistonda media savodxonligi ta'limini joriy etishda bir necha muammo mavjud: o'qituvchilarning o'zlari bu sohadagi bilim va ko'nikmalar bo'yicha qayta tayyorlovdan o'tmaganligi; maxsus darsliklar va o'quv materiallarining yo'qligi; baholash metodologiyasining ishlab chiqilmaganligi. Alimov A. ta'kidlaganidek, tizimli yondashuv zarur — Ta'lim vazirligi, NNTlar va xalqaro tashkilotlar birgalikda harakat qilishi kerak.⁵

O'zbekistonda raqamli savodxonlik ko'rsatkichlari yaxshilanib bormoqda. 2023-yilgi ma'lumotlarga ko'ra, 18–35 yoshlilarning 84 foizi muntazam internet foydalanuvchilari. Biroq raqamli savodxonlik faqat internetdan foydalana bilish bilan cheklanmaydi. UNESCO standartlariga ko'ra, raqamli savodxonlikning to'liq qamrovi 7 asosiy ko'nikmani o'z ichiga oladi: axborotni izlash va baholash; media kontentni tanqidiy tahlil qilish; raqamli kontent yaratish; raqamli kommunikatsiya; onlayn xavfsizlik; raqamli huquqlar va mas'uliyat; texnik ko'nikmalar.

Raximova Sh. ta'kidlaganidek, yoshlarning raqamli iste'mol odatlariga mos kontent yaratish muhim.⁶ O'zbekistonda mavjud o'zbek tilidagi profilaktiv raqamli kontent hajmi va sifati jihatidan yetarli emas. Ko'plab profilaktiva materiallar rasmiy va jozibali emas, yoshlar ularni e'tiborsiz qoldiradi.

³Fayziyeva D.X. Raqamli muhitda jinoyatlarni tergov qilish. Huquq va jamiyat. 2023. B. 75.

⁴Carlsson U. Media and Information Literacy: Reinforcing Human Rights. Gothenburg: Nordicom, 2019. P. 22.

⁵Alimov A. Davlat organlari muvofiqlashtirishning samaradorligi. Davlat boshqaruvi. 2022. B. 45.

⁶Raximova Sh. Yoshlarga mo'ljallangan raqamli profilaktika. Psixologiya va ijtimoiy ish. 2023. B. 57.

Zemsova S.I. ta'kidlaganidek, drop faoliyatiga yoshlar ko'pincha osonlik bilan jalb etiladi, chunki ular raqamli manipulyatsiya usullarini yaxshi bilmaydi.⁷ 2024 yilda drop tizimida ushlanganlarning 43 foizi dastlab o'zlari jinoyatga jalb etilganliklarini anglamagan.

Estoniya 2012 yildan boshlab barcha maktablarda majburiy raqamli savodxonlik kursini joriy etgan. Bu yondashuv mamlakatni «eng raqamli savodxon jamiyatlardan biri» sifatida tan olinishiga sabab bo'ldi. Estoniya modeli O'zbekiston uchun ayniqsa amaliy, chunki ikkala davlat ham post-sovet makonining bir qismi bo'lib, shunga o'xshash ta'lim tizimi an'analariga ega.

Niderlandiya modeli raqamli savodxonlikni psixologik chidamlilik (resilience) bilan birlashtiradi. Yoshlar onlayn xavflarni aniqlashni o'rganibgina qolmasdan, psixologik bosimga nisbatan chidamlilikni ham mustahkamlaydi. Measham F. ta'kidlaganidek, bunday integratsion yondashuv profilaktikaning uzoq muddatli natijalarini ta'minlaydi.⁸

UNODC tomonidan ishlab chiqilgan «Life Skills» dasturi raqamli savodxonlik va shaxsiy ko'nikmalar rivojlantirishni birlashtiradi.⁹ Ushbu dastur Markaziy Osiyo mamlakatlarida, jumladan O'zbekistonda ham sinab ko'rildi. Dastlabki natijalar dasturni O'zbek sharoitiga moslashtirishning zarurligini, biroq asosiy tamoyillarning to'g'ri ekanligini ko'rsatdi.

Wall D.S. ta'kidlaganidek, kiberjinoyatchilikka qarshi kurashning eng samarali yo'li — erta ta'lim va xabardorlik oshirish.¹⁰ Maktabda raqamli savodxonlikni o'rganib, manipulyatsiyani aniqlashni o'rgangan yoshlar keyinchalik narkotrafik guruhlarining tuzog'iga tushish xavfini sezilarli kamaytiradi.

Raqamli savodxonlik nafaqat shaxsiy himoya uchun, balki kasbiy rivojlanish uchun ham zarur ko'nikmaga aylanmoqda. Zamonaviy ish bozori raqamli ko'nikmalarni talab etadi va giyohvand moddalardan xoli, raqamli savodxon mutaxassislar uchun imkoniyatlar keng. Bu bog'liqlikni yoshlarga tushuntirish profilaktika dasturlarining motivatsion asosini kuchaytiradi.

“Raqamli O'zbekiston-2030” strategiyasi¹¹ IT sohasida yuz minglab yangi ish o'rinlari yaratishni ko'zda tutadi. Bu sohada muvaffaqiyatli bo'lish uchun nafaqat texnik bilim, balki sog'lom turmush tarzi ham zarur. Giyohvand moddalar esa bu yo'lda eng katta to'siqlardan biridir. Ushbu pragmatik argumentni yoshlarga etkazish profilaktikaning kuchli motivatsion vositasiga aylanadi.

Measham F. ta'kidlaganidek, raqamli muhitdagi xatti-harakatlar kasbiy reputatsiyaga ham ta'sir qiladi.¹² Ijtimoiy tarmoqlardagi postlar, a'zolik guruhlari va onlayn faoliyat ish beruvchilar tomonidan ko'rib chiqilishi mumkin. Yoshlarga o'zlarining raqamli izlarini (digital footprint) ongli ravishda boshqarish ko'nikmasini o'rgatish ham profilaktika dasturlarining muhim qismi hisoblanadi.

⁷Zemsova S.I. Dropy kak instrument narkotizirovannoy prestupnosti. Kriminalistika. 2022. S. 36.

⁸Measham F. Real-time Digital Data Collection in Drug Monitoring. International Journal of Drug Policy. 2022. P. 114.

⁹UNODC. Central Asia Programme: Annual Report 2023. Vienna: UNODC, 2023. P. 34.

¹⁰Wall D.S. Cybercrime: The Transformation of Crime in the Information Age. Cambridge: Polity Press, 2007. P. 12.

¹¹O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 'Raqamli O'zbekiston-2030' strategiyasi to'g'risidagi Farmoni. Toshkent, 2020.

Farrington D.P. ta'kidlaganidek, kasbiy ko'nikmalar va ish bilan ta'minlanganlik giyohvandlikdan himoyalanişning eng kuchli omillaridan biri hisoblanadi.¹³ Raqamli savodxonlikni oshirish va giyohvandlik profilaktikasini birgalikda olib borish — bu ikki yo'nalish o'zaro kuchaytiruvchi ta'sirga ega.

O'zbekistonda raqamli savodxonlik milliy standartlarini ishlab chiqish zarur. Ushbu standartlar turli yoshdagi fuqarolar uchun tabaqalashtirilgan bo'lib, minimal zarur ko'nikmalar ro'yxatini aniq belgilashi kerak. Masalan, 7–9 sinflar uchun: manipulyatsiyani aniqlash, onlayn xavfsizlik asoslari; 10–11 sinflar uchun: raqamli huquqlar va mas'uliyat, kriptovalyuta xavflari; oliy ta'lim uchun: kasbiy raqamli etika va raqamli iz boshqaruvi.

Levin L.L. ta'kidlaganidek, moliyaviy savodxonlik ham raqamli savodxonlikning muhim qismi hisoblanadi.¹⁴ Kriptovalyuta va onlayn to'lovlar bilan bog'liq xavflarni tushuntirish — narkosavdo uchun kriptovalyuta qanday ishlatilishini, bunday operatsiyalarda ishtirok etishning huquqiy oqibatlarini bilish — raqamli savodxonlik standartlarining ajralmas qismi bo'lishi zarur. Bu bilimlar drop tizimiga jalb bo'lishdan saqlashda kritik ahamiyat kasb etadi.

Alimov A. ta'kidlaganidek, standartlarni ishlab chiqishda barcha manfaatdor tomonlarni jalb etish zarur.¹⁵ Ta'lim vazirligi, Raqamli texnologiyalar vazirligi, IIV, Sog'liqni saqlash vazirligi, IT kompaniyalar va fuqarolik jamiyati birgalikda ushbu standartlarni ishlab chiqishi va muntazam yangilashi kerak.

Raqamli savodxonlikni ta'lim tizimiga kiritishning eng samarali yondashuvi — uni alohida fan sifatida kiritmasdan, balki mavjud fanlar bilan integratsiya qilish. Matematika va statistika darslarida — statistik ma'lumotlarni tanqidiy tahlil qilish; tarix va ijtimoiyot darslarida — manba tanqidi va propaganda usullarini aniqlash; ona tili va adabiyot darslarida — manipulyatsiya texnikalarini aniqlash; informatika darslarida — texnik onlayn xavfsizlik. Bu integratsion yondashuv dars jadvalini ortiqcha yuklamas va ko'nikmalarni chuqurroq singdiradi.

Raximova Sh. ta'kidlaganidek, yoshlarning o'zlari bu jarayonga faol jalb etilishi zarur.¹⁶ «Raqamli muammo» ko'rinishida o'quvchilarning o'zlari sinf uchun profilaktiv kontent yaratishi — bu usul bir vaqtning o'zida ham raqamli savodxonlikni, ham ijodiy ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Birinchi tavsiya: Ta'lim vazirligi 7–11 sinflarda barcha fanlar bilan integratsiya qilingan majburiy “Raqamli xavfsizlik” modullarini joriy etsin. Modullar har semestrda 4–6 soatni qamrab olsin va giyohvandlik bilan bog'liq onlayn manipulyatsiya usullarini aniqlashga alohida e'tibor qaratilsin.

Ikkinchi tavsiya: O'qituvchilar malakasini oshirish uchun respublika miqyosida raqamli savodxonlik bo'yicha seminarlar tashkil etilsin. Har bir maktabda kamida 3 nafar o'qituvchi ushbu yo'nalishda chuqur bilimga ega bo'lishi zarur. Bu seminarlarni UNODC¹⁷ va xalqaro NNTlar bilan hamkorlikda o'tkazish mumkin.

¹³Farrington D.P. Key Results from the First Forty Years of the Cambridge Study in Delinquent Development. Criminology. 2003. Vol. 41. P. 158.

¹⁴Levin L.L. Kriptovalyuta i otmyvanie deneg. Moskva: Finansy i statistika, 2022. S. 22.

Uchinchi tavsiya: Raqamli savodxonlik va giyohvandlik profilaktikasini birlashtiruvchi onlayn platforma yaratish. Gamifikatsiya elementi — testlar, bahslar, mukofotlar — platforma jalb qobiliyatini oshiradi. "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasi¹⁸ doirasida bu platforma uchun maqsadli byudjet ajratilishi zarur.

To'rtinchi tavsiya: IT kompaniyalarni raqamli savodxonlik ta'limini qo'llab-quvvatlashga jalb etish. Yirik teleoperatorlar va IT kompaniyalar o'z ijtimoiy mas'uliyat dasturlari doirasida maktablarga raqamli savodxonlik resurslari (qurilmalar, internet, dasturiy ta'minot) bilan ko'maklashishi mumkin.¹⁹

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, raqamli savodxonlik giyohvandlikka qarshi profilaktikaning yangi va kuchli vositasi hisoblanadi. Yoshlarni onlayn manipulyatsiyadan, narkosavdo tuzog'idan va raqamli muhitdagi boshqa xavflardan himoya qilishda tanqidiy fikrlash va raqamli ko'nikmalar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

O'zbekistonda 2024 yilda giyohvandlik jinoyatlarining 63 foizining raqamli kanallar orqali amalga oshirilganligi va drop tizimiga jalb etilganlarning 68 foizining yoshlar ekanligi — bu raqamlar raqamli savodxonlikni oshirish ustuvor vazifa ekanligini ko'rsatadi.²⁰ "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasi²¹ doirasida raqamli savodxonlikni giyohvandlik profilaktikasi bilan uyg'unlashtirgan milliy dastur ishlab chiqish — bu nafaqat ijtimoiy, balki iqtisodiy samaradorlik nuqtai nazaridan ham zamonaviy zaruriyat. Farrington D.P. ta'kidlaganidek, yoshlik davridagi profilaktiv ta'lim hayot davomida davom etadi.²²

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Suxodolov A.P. Narkotrafik v tsifrovuyu epoxu. Moskva: Norma, 2020. 312 s.
2. Wall D.S. Cybercrime: The Transformation of Crime in the Information Age. Cambridge: Polity Press, 2007. 276 p.
3. Fayziyeva D.X. Raqamli muhitda jinoyatlarni tergov qilish. Huquq va jamiyat. 2023. B. 70-84.
4. Alimov A. Davlat organlari muvofiqlashtirishning samaradorligi. Davlat boshqaruvi. 2022. B. 40-52.
5. Raximova Sh. Yoshlarga mo'ljallangan raqamli profilaktika. Psixologiya va ijtimoiy ish. 2023. B. 55-62.
6. Toshkent shahar IIBB UBPSIT. 2024-yilgi faoliyat hisoboti. Toshkent, 2024.
7. Revin V.P. Kiberprestupleniya: problemy klassifikatsii i rassledovaniya. Rossiyskoe pravo. 2021. S. 88-97.
8. Zemsova S.I. Dropy kak instrument narkotizirovannoy prestupnosti. Kriminalistika. 2022. S. 34-42.
9. Levin L.L. Kriptoalyuta i otmyvanie deneg. Moskva: Finansy i statistika, 2022. 188 s.
10. UNODC. Central Asia Programme: Annual Report 2023. Vienna: UNODC, 2023. 96 p.
11. FATF. Virtual Assets and Virtual Asset Service Providers. Updated Guidance. Paris: FATF, 2021. 104 p.
12. Measham F. Real-time Digital Data Collection in Drug Monitoring. International Journal of Drug Policy. 2022. Vol. 103. P. 110-118.

13. Carlsson U. Media and Information Literacy: Reinforcing Human Rights, Countering Radicalization and Extremism. Gothenburg: Nordicom, 2019. 148 p.
14. Farrington D.P. Key Results from the First Forty Years of the Cambridge Study in Delinquent Development. Criminology. 2003. Vol. 41. P. 133-182.
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 'Raqamli O'zbekiston-2030' strategiyasi to'g'risidagi Farmoni. Toshkent, 2020.
16. Bailenson J.N. Experience on Demand: What Virtual Reality Is, How It Works, and What It Can Do. New York: W.W. Norton, 2018. 272 p.
17. O'zbekiston Respublikasi 'Giyohvand moddalar, psixotrop moddalar va ularning prekursorlarini noqonuniy muomalada bo'lishiga qarshi kurash to'g'risida'gi Qonuni. 2002 yil 19 avgustdagi 395-II-son.

